

KITEKINTÉS KOSSUTH SOKIRÁNYÚ FORDÍTÁSI TEVÉKENYSÉGÉRE

AN OUTLOOK ON KOSSUTH'S VERSATILE ACTIVITIES AS A TRANSLATOR

STURCZ ZOLTÁN¹

Absztrakt: Kossuth nyelvi világát több szempontból is lehet vizsgálni: nyelvtudásának mértéke, szónoki és írói képességei, fordítási kísérletei és munkálatai. Nyelvtudását illetően megállapítható, hogy az életrajzok szerint tizenegy nyelv birtokában volt. Több nyelvből igen alapos nyelvtudást szerzett. Ezek közé tartozott a latin, a német, a francia, az angol, az olasz, amelyeket hosszú élete során fordítási eszközként is használt. Fordítási munkálatai körét műfordítási, szakfordítói vagy egyszerűen munkafordítási körben lehet meghatározni. Hosszabb-rövidebb fordítási munkái eltérő célok miatt készültek: megélhetési, nyelvtökéletesítési, publicisztikai, szépirodalmi, szakirodalmi, de legtöbbször politikai okok vezették a tollát. Mindebből kifolyólag a tematikát tekintve is széles kört mutatnak ezek a kísérletek vagy munkák. A fordítási irányok is sokfélék: magyarról idegen nyelvre, idegenről magyarra és főleg politikai írásait illetően a két vagy több idegen nyelv közötti fordítások is előfordulnak munkái között.

Kulcsszavak: *Kossuth, nyelvtudás, nyelvhasználat, soknyelvűség, többcélú fordítás*

Abstract: The relationship between Lajos Kossuth and languages can be examined from different perspectives: the level of his language knowledge, his abilities as a speaker and a writer, his experiments and activities as a translator. Regarding his language knowledge, according to his biographies, he was familiar with eleven languages. He achieved quite a high level in some of them, e. g. Latin, German, French, English and Italian, which he used in his translations throughout his long life. We can find literature, professional works or simple work-related ones among his translations. His longer or shorter translations served different purposes: making a living, perfecting his language knowledge, journalism, literature, professional literature but, in most cases, politics. As a consequence of this, the topics of these translations are very versatile. He worked in many different ways: he translated from Hungarian to a foreign language, from a foreign language to Hungarian, and, mostly in his writings on politics, he translated between two or more foreign languages.

Keywords: *Kossuth, language knowledge, language use, multilingualism, multi-purpose translation*

¹ STURCZ ZOLTÁN
c. egyetemi tanár
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
sturcz.z@eik.bme.hu

1. Bevezető gondolatok és észrevételek Kossuth fordítási tevékenységéhez

Kossuth Lajos (1802–1894) hosszú életében, illetve munkásságában megkerülhetetlen tétel a fordítói tevékenysége. Jelen tanulmány egyfajta mennyiségi számbavétele, egy összkép bemutatása fordítási munkálatainak, illetve minőségi és mélyebb elemzés, értékítélet nélküli kitekintés erre a kevésbé feltárt, soknyelvű és sokszínű tevékenységre. Az összkép felrajzolásában az időrendet, pontosabban a jól elkülöníthető életrajzi szakaszokat követtem. Ezek egyben Kossuth fordítási munkálatainak egymástól eltérő szakaszaival is egybeesnek.

Fordítói munkái alatt egyrészt szépirodalmi fordításokat, néha csak inkább töredékeket érthetünk, de jóval tágabb az a tevékenység, amit egyértelműen szakfordítói munkaként könyvelhetünk el. Az első körbe tartozónak tekinthetjük tanulókori, hírből ismert iskolai latinfordításait, ifjúkora német és francia szépirodalmi fordításait, majd a börtönben töltött évek alatti angol Shakespeare fordítását: a *Macbeth* fordítástöredékét, továbbá ugyanekkor egy pedagógiai munka fordítását német nyelvből. Az emigráció éve alatt folyamatosan és hivatalból végzett politikai, jogi és más természetű szövegfordításokat. Ennek a korszaknak a fő jellemzője a több nyelvről több nyelvre fordítás, illetve az anyagok természeténél fogva a szakfordítói tevékenység. Nem mehetünk el azon alapgondolat mellett, hogy Kossuthot mi motiválta fordítási céljai, választásai tekintetében. Az idő és a körülmények függvényében többfajta motivációt is találhatunk ezek között, de mindig jelen van a politikai motiváltsága, az elvi, eszmei gondolatok, tartalmak miatti tudatos vagy éppen pragmatikus választás.

A tanulmány a hosszabb és a különféle szempontokból fontosnak ítélt fordítási munkák bemutatására törekszik, de ezek mellett meg kell említeni, hogy magán- és politikai levelezése és egyéb, főleg publicisztikai írásai során gyakran megessett, hogy valamilyen műből, szakmunkából, de főleg az aktuális sajtóból – alátámasztásként, megerősítésként vagy éppen hangulatformálásként – saját fordításban kisebb-nagyobb idézeteket szőtt bele beszédeibe, írásaiba. Kossuth fordítási munkálatainak, pontosabban az e munkálatokból fakadó kifinomult nyelvhasználatnak fontos szerepe volt abban, hogy idegen nyelvű – német, angol, francia, olasz – politikai megnyilatkozásai, szónoklatai minden esetben sikert arattak.

A Kossuth-kutatás abban a szerencsés helyzetben van, hogy alapforrásként rendelkezésére áll olyan, több tízezer oldalt kitevő forrás, mint a *Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból I–III.* kötet (KLIE), ennek folytatása, a *Kossuth Lajos iratai IV–XIII.* kötet (KLI), továbbá az MTA, illetve kutatási intézményei feldolgozásában *Kossuth Lajos: Összes művei I–XV.* kötet (KLÖM). Ráadásul mindezek az *Arcanum* feldolgozásában a *Kézírástár – Fontos alapművek* címszó alatt elektronikus formában és szabadon is elérhetőek (W1). Az itt említett fordítási munkák teljes szövegei is elérhetőek, olvashatóak ezekben a forrásokban. A fenti forrásmunkákból, főleg azok lábjegyzeteiből és az egyéb feltárásokból kiderül, hogy Kossuth fordítási munkái majd mindegyikének, de leginkább a szépirodalmi természetűeknek igen bonyolult és nehezen követhető a sorsa. Életútjaik egy-egy hosszú, kalandos, de valóságos „irodalomtörténeti kriminek” tekinthetők: mind a megszü-

letés, mind az eltűnés, mind a megmaradás és felhasználás, mind pedig az előkerülés és feltárás tekintetében.

2. Kossuth nyelvtudásáról: egy reformkori poliglott

A fordító munkaeszköze a nyelv, ezen belül is a magas szintű nyelvtudás. Ha Kossuth Lajos sokirányú fordítási tevékenységéről kívánunk számot adni, akkor először nyelvtudásáról kell szólni. Amikor Kossuth „nyelvismereti térképét” kívánjuk bemutatni, akkor meglehetősen furcsa, de igen összefogott módon a császári szerek által ellene kiadott elfogatóparancsok sorából szemezgethetünk. Mivel Kossuth ellen élete és pályája során számtalan elfogatóparancsot adtak ki, így ezek a nyelvfelődést, illetve a nyelvtudás-bővülést is dokumentálják. Ezek közül emeljünk ki egyet, amelyik az emigrációs években fogalmazódott, és minden valószínűség szerint a teljes nyelvi portrét bemutatja. Ezt, a talán legteljesebb és az emigráció éveiben megfogalmazott „nyelvi portrét” Hegyaljai Kiss Géza *Kossuth körözüvényének bemutatása* során idézi meg. Az elfogatóparancsból, Hegyaljai szerint az „ékes iratból” idézett szövegrészlet így szól: „beszél, németül, magyarul, deákul, tótul, franciául, olaszul, zsidóul, görögül, angolul és török nyelven, keveset oroszul” – majd a teljes személyleírás után van még egy odaszúró megjegyzés, miszerint – „a német nyelvet sem szabályszerűleg, sem jól nem bírja” (Hegyaljai 1930: II./21). Ez utóbbi nem igaz, mivel Kossuth bécsi beszédei, tárgyalásai, levelezése, előterjesztései éppen az ellenkezőjéről tanúskodnak. Móricz a *Nyugatban* az általa „rendkívüli elmének” nevezett Kossuth méltatása és rendkívüli nyelvtudása kiemlése kapcsán szintén ezt a körözüvényt idézi (Móricz 1930: 799). Kossuth szellemi, nyelvi és kommunikációs tevékenységének elemzésekor egy történelemsztriazs is a korán kibontakozó „rendkívüli nyelvtelhetőségét” és „szónoki nagyságát” emeli ki (Lukács–Mérei–Spira 1952: 169).

Ez a felsorolás tizenegy nyelvet tartalmaz, tegyük mindjárt hozzá, hogy ezeknek valóban teljes birtokában volt, talán az oroszot kivéve, amihez a parancsfogalmazó minősítést is tesz. Az orosz nyelv megjelölésén természetesen nem az akkori orosz birodalom nyelvét, illetve a mai értelemben vett orosz nyelvet érthetjük. A hazai használatban ekkortájt a ruszin (rutén) nyelvet is így nevezték. Kossuth minden bizonnyal a Kárpátok északkeleti vidékén élő ruszinok „orosz nyelvét”, azaz a ruszint ismerhette többé-kevésbé. A török nyelvhez meg hozzáfűzhetjük, hogy a források és az elemzők szerint közepes szinten birtokolta azt (Kakuk 1967). Továbbá mindehhez még hozzátehetjük, hogy egyrészt a tanulmányai során részben egyéb klasszikus nyelvekkel is meg kellett ismerkednie, másrészt pedig Kossuth emigrációs évei, tevékenysége, levelezése és utazásai során – a felsoroltakon kívül – más élő nyelvekkel is némileg, főleg protokolláris szinten (üdvözlési formák, címek, rangok), továbbá a politikai és a diplomáciai alapfogalmak körében kontaktusba került. Ezért egyes életrajzírói tizenhárom nyelvet is felsorolnak Kossuth nyelvismeretéről szólva.

Nyelvpedagógiai, nyelvelsajátítási szempontból vizsgálva Kossuth nyelvtudását leszögezhetjük, hogy ennek kialakításában a természetes nyelvelsajátítás, a család,

a környezet, az iskolarendszerű képzés és az igen erős önképző, autodidakta jelleg egyaránt jelen van, sőt néha egymást követően vagy egymást erősítően jelennek meg ezek nyelvtanulásában, nyelvtökéletesítési munkájában. Az autodidakta jellegnek egyik fontos tényezője a folyamatos idegen nyelven való olvasás, ami egyszerűen volt nyelvi továbbképzés és ugyanakkor politikai, közgazdasági, jogi, szépirodalmi stb. önképzés. Ez a nyelvi halmaz egy hosszú életpálya termése volt. Ne felejtjük el, hogy Kossuth Lajos élete és politikai pályája során annak közel felét, 45 évet emigrációban töltött: idegen földön, idegen nyelvi világban, ezzel gyakorlatilag idegen nyelvek használatára kényszerülve. Furcsának neveztem, hogy egy elfogatóparancs alapján hivatkozunk Kossuth nyelvismeretére, de az osztrák rendőrség és kémiszolgálat úgymond ebben a témában is teljesen képből volt, ellentétben Kossuth korai vagy későbbi életrajzíróival, monográfusaival, akik a nyelvismereti, nyelvhasználati kérdéseket másodlagos kérdésként kezelték, mivel döntően a politikai pályára koncentráltak. Erre a megközelítésre jellemző példa egyik első, még 1892-ben írt „élet- és jellemrajzának” fogalmazója, Vajda Emil. Kossuth nyelvtanulásáról, nyelvtudásáról műve első és negyedik fejezetében tesz említést. Röviden és egyben hiányosan elintézve a témát a következőket írja:

A gimnáziumot Ujhelyen végezte. A jogot Sárospatakon. Külön órákat vett a francia és német nyelvből s meglehetősen ügyességre tett szert a fuvalán. (Vajda 1892: 19) [...]

És megtanult méltó ráadásképpen olaszul és angolul. És e két világnyelv révén teli marékka meríthetett már most azon szellemi kincsesházból is, melyhez eddigile egyáltalán nem, vagy német fordításokban lehetett hozzáférköznie. S a Biblia és Homér mellett Dante és Shakespeare eredetiben inspirálják innen fogva, más téren, de hasonlóképpen óriási alkotásokra Kossuthnak ily gigászi társaságban meseszerűleg növekvő, emelkedő nagy szellemét. (Vajda 1892: 42)

A fenti már-már költői és lelkesedő idézetsorban több nyelvre is, és többfajta utalás is van, de az időrend, a forrás, az elsajátítás mikéntje homályban marad. Ez a megközelítés más életrajz- vagy pályarajzírói esetekben is előfordul, mivel legtöbbször a politikai személyére és működésére koncentráltak, és Kossuth nyelvi teljesítményeiből gyakran és jogosan többnyire csak a magyar nyelvű rendkívüli szónoki teljesítményét emelik ki.

Mielőtt továbblépünk, egy gondolat sor erejéig foglalkozzunk a nem kevésbé fontos kulcsszóval, a nyelvhasználattal is, mivel ez bizonyos értelemben – főleg gazdagsága, szerteágazósága okán – összefüggésben van a fordítási munkálatokkal. Így, ha Kossuth nyelvhasználatával kapcsolatosan egy gondolatértéket, illetve szófelhőt kívánunk felrajzolni, akkor igen gazdag és még tovább is tagolható fogalomsort kapunk. Ebbe a nyelvhasználati fogalom sorba a következő tematikai kulcsszavak tartozhatnak bele: anyanyelv, klasszikus nyelvek, idegen nyelvek, szaknyelvek, nemzetiségi nyelvek, nyelvművelés, nyelvújítás, nyelvpolitika, fordítás, nyelvtanulás, retorika, írásművészet, vers, próza, levelezés, szerkesztés, sajtónyelv, stilisztika, publicisztika, emlékiratok. Ez húsz olyan téma, ami mind a nyelvhasz-

nálattal kapcsolatos, de ezek közül több is továbbtagolható, így például – csak néhányat kiemelve: a fordítás világa, a szaknyelvi, szaknyelvhasználati vagy a nyelvpolitikai kérdéskör. Ezek a kulcsszavak Kossuth nyelvismereti, nyelvhasználati világát tekintve számtalan feltárható témát kínálnak. Mindezekkel kapcsolatban bővebben és kifejtően szólok *Kossuth nyelvismerete, nyelvhasználata* című tanulmányomban (Sturcz 2020). A fenti szófelhőből most emeljük ki a *fordítás* kulcsszót, illetőleg témát, mint jelen írásunk tárgyát.

3. Fordítási kísérletek és munkák az ifjúkortól az országgyűlési évek 1836-os lezárásáig

Barta István *A fiatal Kossuth* című művében az első fejezet *Az ismeretlenség éve, írói próbálkozások* alcímet kapta. Ebben a fejezetben írja, hogy Kossuth diákéveiből és pesti éveiből magával vitte „a szellemi kultúra iránti érdeklődést és a tollforgató pályára való hajlamot”. (Barta 1966: 13) Ez a már korábban is meglévő tollforgató hajlam – diákkorában még versírással is próbálkozott – irányította figyelmét a fordítások és tegyük hozzá, a nyelvek felé. Ifjúkori fordításai közül csak részben ismerjük munkáit, több fordítása elkallódott, vagy csak ez ideig nem került elő. Ifjúkori fordításait saját megjegyzései, majd öregkori visszaemlékezései szerint leginkább nyelvtanulási – saját szavaival élve „nyelvgyakorlási” – céllal készítette, bár sokkal inkább használhatnánk a nyelvtökéletesítési célzat kifejezést.

3.1. Szépirodalmi fordítási munkák: drámák

Német nyelvből, illetve eredeti német műből fordított le egy drámát 1827-ben. A mű Johanna Franul von Weissenthurn (1773–1847) német író, fordító és ünnepelt bécsi színésznő munkája, és a dráma *Johann, Herzog von Finnland* címen jelent meg. A szerző több mint hatvan drámát írt, ebből ötvenet a pest-budai német színház is előadott. Kossuth a fordítását a címlapon *János Finnlandnak hercege* címmel és „nézőjáték öt felvonásban” megjegyzéssel jegyzi. A *Magyar Színházművészeti Lexikon* szerint 1835-ben Kolozsvárott, majd 1839–1842 között Pesten, más feljegyzések szerint további magyar városokban többször is előadták a bonyolult és szövevényes történetű, a XVI. században játszódó svéd–finn királydrámát.

A munka teljes terjedelmében elérhető a *Kossuth Lajos Összes munkái* VI. kötetében (KLÖM: VI./56–111), illetve az *Arcanum* elektronikus közlésében. A művel és a szerzőséggel kapcsolatban több téves információ is megjelent az elmúlt két évszázadban. Egyik ezek közül, hogy Kossuthnak volt még egy darabja, amit a színlapok szerint *András és Béla, vagy korona és kard* címmel vittek színre, de erről kiderült, hogy feltehetően a *János Finnlandnak hercege* műnek egyfajta újabb színházi adaptációja, átirata, mivel az minden tekintetben és teljesen ennek a műnek a szövegét követi. A darab, illetve a darabok színre viteléről, átirataról, a szerzőségről a *Magyar Színházművészeti Lexikon* és *A magyar színikritika kezdetei* című munkák az összes fellelhető részletet közlik (Schöpflin szerk. 1929–31: III./1819, Kerényi szerk. 2000: II./1392, III./1496). A színmű sikerét és nyelvét, azaz sikeres fordítását és a vele kapcsolatos értékítéletet bizo-

nyítja, hogy a különböző színháztörténeti források egybehangzóan tisztázzák annak többszöri színre vitelét. Barta István történész, a Kossuth-dokumentumok egyik feltárója és közlője a lefordított művel és nyelvével kapcsolatban a bevezető szövegében a következőket írja:

A János, Finnlandnak hercege közlését szükségesnek tartottuk, mivel szövege Kossuth eredeti kézírásában, az első fogalmazványra jellemző javítgatásokkal maradt ránk, s mivel nyelvezete mindenképpen sajátos szakaszt képvisel a fiatal Kossuth írói fejlődésében. Kossuth fordítását egybevetettük a dráma német nyelvű eredeti szövegével. (Franz von Weissenthurn, Johanna: Schauspiele, VII. Bd. Wien, 1817.) A fordítás híven követi az eredetit, legfeljebb az indulatokat ábrázoló kifejezéseket és a szó szerint vissza nem adható nyelvi sajátosságokat magyarosítja, de emellett is bőven fordulnak elő benne germanizmusok. (KLÖM: VI./9)

Kossuth „harmadik drámafordítási” munkájaként emlegetik egy Haffner-színmű fordítását. (Ez a munka a fentebb leírtak szerint valójában csak a második, mivel „a második” az elsőnek egy változata, egy átírata.) Karl Haffner (1804–1876) osztrák–német színész, regény- és drámaíró, egyben nagy utazó néhány évig a pesti német színháznál is dolgozott. Igen termékeny íróként – egyes feljegyzések szerint – több mint 300 darabot írt. Ezek között található az *Ein Staatsmann oder der gerechte Minister*, amelyet Kossuth a lenti idézet szerinti, magyarított címmel 1826-ban lefordított. A történész így fogalmaz a munkával kapcsolatban:

A harmadik Kossuth nevéhez fűződő színdarab Karl Haffner német vándorszínész-író egyik színművének magyar fordítása. Az Egy államférfi vagy az igazságos miniszter c. négyfelvonásos színdarabot az 1893-ban megtalált kézirat címlapja miszerint Kossuth Lajos fordította 1826-ban. [...] Az Egy államférfi vagy az igazságos miniszter 1893-ban megtalált kézírata az egykorú tudósítás szerint az aradi ereklye-múzeumba került, ma is ott található. [...] Szövegének megismerésére nem volt lehetőségünk... (KLÖM: VI./9)

Így az be sem került a Kossuth összes munkáit feldolgozó kötetsorozatba. Remélhetőleg az Aradi Ereklyemúzeum iratanyagának további és teljes feltárása ezzel a szöveggel is megismertet bennünket.

A *Budapesti Hírlap* 1893. november 12-i számában a lap aradi levelező tudósítója ad magyarázatot a mű felbukkanásának körülményeire, továbbá arra, hogy miként került a szabadságharc emlékeit gyűjtő Aradi Ereklyemúzeumba. A jelzés nélküli rövid cikk szerzője, aki minden bizonnyal olvashatta a kéziratot, némi bepillantást is ad a műbe, és magyarázatot arra, hogy Kossuth miért választhatta ki ezt a drámát fordításra. A következőket írja:

A színházi könyvtár rendezése közben a lomok között egy régi színdarabra akadunk, melynek megsárgult címlapján a Kossuth Lajos neve tűnt fel. A darabnak, melyet Kossuth Lajos németből fordított még 1826-ban ez a címe:

Egy államférfi vagy az igazságos miniszter. Dráma 4 felvonásban Hafner Károlytól. Németből fordította Kossuth Lajos 1826-ban. A darab először Mándoki Béla színigazgató tulajdona volt, s Debrecenben a régi Péterfia-utcai színházban többször előadták. Öreg színészek emlékezése szerint a kisebb vidéki színházak igen kedvelt darabja volt a 40-es években. A fordítás nyelve erőteljes és magyaros, bár kissé régies izü. Az államférfi így szól egy helyen: „Én a legnagyobb boldogságom közepette sem fogom elfeledni azt, hogy egy szegény nemzet igazságügyőre vagyok. – A miniszter arca lehet szomorú, csak a nép szeme ne könnyezzen soha. Ez az én elvem.” A darab maga nem áll színvonalon s bizonyára csak a hősnének, „Tessen Julius igazságügyérnek” az alakja tetszhetett meg benne Kossuth Lajosnak. A hős az államférfi mintaképe, ki feláldozza szerelmét, boldogságát is az igazságos politikája kedvéért. Az érdekes emléket Leszkay színigazgató az aradi ereklyemúzeumnak ajándékozta. (N. n. 1893: 7)

Ha jó a kézirat a dátumozás, akkor a színműfordítások időrendi sorrendje is módosulhat, de ennek nincs különösebb jelentősége.

3.2. *Elveszett szépirodalmi, értekező-prózai munkák vagy töredékek*

A feltárások alapján megállapítható, hogy diákkori éve alatt – egy 1829-es emlékező levele szerint feltehetően 17 éves korában – C. F. Volney (1757–1820) francia enciklopédista *Ruines* című valláskritikai munkájából, illetve ennek Johann Georg Forster (1754–1794) által németre tolmácsolt művéből lefordított egy részt, sőt ehhez saját gondolatsorát is hozzáfűzte (KLÖM: VI./199–200). A fentebb említett levélből, amit Kolosy József íróhoz címzett, azt írja, hogy a „magyar fordításból egy pár árkuzt közlök”. Sem a fordítás, sem a kiegészítés sorsa nem ismert.

Kossuth 1834–36-os pozsonyi országgyűlési éveinek egyik terméke H. F. R. Lamennais (1782–1854) abbé, francia katolikus egyházi író *Paroles d'un croyant* című munkájának francia nyelvből készített fordítása. Az országgyűlési ifjacról szóló 1834. évi rendőri jelentések beszámolnak arról, hogy a „hírhedt és pokoli művet” az ifjúság német nyelvű példányokban olvasni kezdte, amelyeket próbáltak begyűjteni, elkobozni, de kézirat formában Kossuthnak a teljes magyar fordítása is közkezen forgott, sőt a fordító a mű kiadásán is gondolkodott. A kiadás a másolt kéziratok szétterjedése, bizonytalan sorsa és a rendőri, cenzori zaklatások miatt elmaradt. A bécsi kamarilla mindenféle cenzori, rendőri és diplomáciai intézkedést megtett, hogy az esetlegesen felbukkanó munka sem a birodalomban, sem azon kívül ne jelenhessen meg. A fordítás utáni hajszában még arra is kísérletet tettek, hogy Kossuthtól pénzért felvásárolják a kéziratot. A veszedelmes forradalmi és köztársaságpárti gondolatokat megfogalmazó és magyarra fordított mű reformkori sorsa ismeretlen, csak Kossuth korabeli levelezéséből, emlékezéseiből és a történészek feltárásaiból tudunk róla (KLÖM: VI./421–422). Majd csak a XIX. század második felében, 1871-ben Debrecenben Rácz Károly evangélikus lelkész fordítá-

sában *Egy hívő szava* címmel napvilágot látott munkából ismerjük meg a teljes Lamennais-szöveget magyarul.

Szintén 1834 táján fogott bele Rousseau hosszú című, Genfben kiadott művének, a *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*-nak a fordításába, de az eredeti francia szöveggel csak a bevezetőig és az ajánlás két bekezdéséig jutott (KLÖM: VI./159–160). Minden bizonnyal az ekkor már jelentős politikai szereplései, továbbá az *Országgyűlési Tudósítások* szerkesztése, kiadása, terjesztése, ezeknek sok energiát és időt lekötő munkálatai akadályozták meg a nagyobb terjedelmű és további fordításban.

Ha az *Arcanum* keresőjébe beütjük az *Ifjúkori iratok 1819. július 5. – 1837. május 3.* címet, akkor a 11., 26., 59., és a 63. tétel alatt ezekről a munkálatokról, illetve munkákról a jegyzetekben további információkat találhatunk.

3.3. Publicisztikai, történelmi, politikai fordítások és fordítástöredékek

Kossuth már fiatalon és tudatosan, úgymond szakfordítói „praxist” szerzett, ezekből idézünk fel most néhány példát. Kossuth már pesti ügyvédgyakornoki évei alatt angolul tanult, és megbízásból a *The Times* cikkeinek fordításával vagy az azokból készített összefoglalók készítésével is foglalkozott.

Barta István írja a fiatalkori Kossuth szépirodalmi, fordítási munkáiról, hogy: „...a velük való foglalatzkodás csupán az útját kereső tollforgató tehetség próbálkozásainak tekinthető. Ugyancsak az írói tollpróbálgatások kategóriájába sorolható, értékét tekintve azonban az eddig említetteknel jelentősebbnek látszik a fiatal Kossuthnak az a kézírata, amely egy készülő egyetemes történeti munkájának töredékeit tartalmazza.” (Barta 1966: 15) Ezek a sok oldalt kitevő, de félbeszakadt történelmi fejezetek (Előszó és Három fejezet) 1825–27 táján keletkeztek, és azért érdekesekek, mert német és francia történelmi források fordítási részletei alapján készültek, mondhatni, hogy ezek részben történettudományi szakfordításoknak is tekinthetők. A fejezetekben viszont nehéz szétválasztani, hogy mi a fordításeredetű szövegrész, az adaptáció és a saját kommentár. A fejezetek *Összes munkái VI.* kötetében *Kossuth egyetemes történeti munkájának kezdetei* címen olvashatóak (KLÖM: VI./117–159).

Szintén a történeti fordítások témakörébe sorolható az a saját maga által 1826-ra dátumozott, a „francia revolúciónak” kronológiai, eseménytörténeti leírását adó hosszabb töredék, amelyet döntően német és kis részben francia források megjelenésével állított össze. A tetemesebb részt Ernst Ludwig Posseltnek (1763–1804), a bádeni örgróf udvari történészének a folyóirata adta, amelyet Kossuth a főcím alatt meg is jelöl: *Europäische Annales*, Jahrgang 1800. 2-ter Stück. A kronológia az *Ifjúkori iratok* 10. tételében elérhető (KLÖM: VI./29–55). Feltehetően az ez idő tájt írott „görög és római történeti jegyzetei” mögött fordítói tevékenység is volt, de itt nem találhatók megfogható háttérmű-megjelölések.

Kossuth 1831-ben a lengyel szabadságharc idején lefordította az 1831. január 22-én a lengyel parlament által kiadott többoldalas manifesztumot, majd a február 12-ével keltezett, igen hosszú Malachowski-beszédet, mint a kor és a szabadság-

eszme két jelentős dokumentumát, sőt június 23-án a Zemplén megyei közgyűlésen – a fordítási részletek felhasználásával – szimpátiabeszédet tartott a lengyelek szabadságharca mellett. A fordítás alapját ún. már „áttételezett” szöveg adhatta, feltevések szerint német vagy francia forrást használhatott. A szövegek olvashatók: (KLÖM: VI./226–236), továbbá címbeírással az *Arcanumban: Kossuth fordítása a lengyel országgyűlés... / Kossuth: Malachowski gróf lengyel külügyminiszter beszéde* címek alatt.

4. Börtönévek 1837–1840: a nyelvi önképzés iskolája és a fordítói munka színtere

A pozsonyi országgyűlés befejeztével Kossuth Pesten új fórumot alapított *Törvényhatósági Tudósítások* címen, ami sok mindenben követte a korábbi *Országgyűlési Tudósítások* technikáját. Ismét elkezdődtek a különböző hatalmi praktikák a betiltásra, de nem vezettek eredményre, így az ügyet Kossuth börtönbe zárásával és perbe fogásával kívánta a hatalom megoldani. Kossuthot 1837. május 5-e éjszakáján elfogták, és a perek során négy év börtönre ítélték, ebből hármat letöltött, majd az ellenzék tiltakozására – Deák Ferenc sikeres jogi fellépésére – 1840. május 10-én szabadult. Börtöne a budai várban a Táncsics Mihály utcai épületben volt, ahol ma emléktábla jelzi raboskodásának éveit. Kossuth számára a börtönévek nem teltek tétlenül, egyrészt jogásként önmaga védelmével foglalkozott, másrészt sokkal több időt töltött ismeretei, tudása, többek közt nyelvtudása fejlesztésével. Így alakulhattak a börtönévek valóságos börtöniskolává. Ezekben az években rengeteget olvasott: történelmet, társadalomtudományokat, közgazdaságtant – főleg idegen nyelveken. Hermann Róbert így összefoglalja börtönbeli tevékenységét:

Nem sokkal elfogatása után már könyveket kér édesanyjától, s igyekezett fenntartani kapcsolatát a külvilággal. Tökéletesítette nyelvtudását, és sokoldalú érdeklődésének megfelelően tucatnyi elfoglaltságot talált magának. Lefordította és átdolgozta Samuel Wilderspin német nyelven megjelent munkáját a kisdied-óvásról, s belekezdett Shakespeare *Machbethjének* fordításába is. Féltucatnyi magyar és német lapból tájékozódott, s olvasmányai között James Fennimore Cooper regényei ugyanúgy megtalálhatók, mint Victor Hugo, Dumas, Lamartine, Chateaubriand munkái. A hazai szerzők közül Kölcsey és Jósika írásai és az Eötvös József által szerkesztett *Árvíz* könyv voltak olvasmányai. Irodalmi munkásságának kiemelkedő darabjai azok a levelei, amelyeket a börtönből a szüleinek írt. Ezek némelyike egész értekezés... (Hermann 2002: 21)

Valóban Kossuth börtönéveinek és egyben nyelvtudásának sajátos lenyomatát mutatják az édesanyjával folytatott „börtönlevelezés” fennmaradt dokumentumai. Nyelvi oldalról tekintve két szempontból is érdekesek ezek a levelek. Egyrészt anyanyelvi szépségük, stílusuk miatt; másrészt bizonyos értelemben „többnyelvűségük” miatt, mivel szép számmal hosszabb-rövidebb latin, francia, német, de angol szállóigék, közmondások, versidézetek, betétek is találhatók a szövegezekben. Feltehetően ezek a cenzúra megkerülését célzó áttételes üzenetként is értel-

mezhetők, másrészt Kossuth nyelvi felkészültségét és irodalmi tájékozottságát is jól mutatják. Kossuth a börtönévek alatt két nagyobb fordítási feladatnak fogott neki. Ha időrendben haladunk, akkor elsőként egy német fordítását, de inkább szakfordítását kell bemutatni, majd ezt követően Shakespeare-fordítási próbálkozásával kell hosszabban foglalkoznunk. A fenti Hermann-idézetet még kiegészíthetjük Hegyaljai Kiss Géza összefoglalójával, illetve a börtönapló beszámolójával: „A királyi ügyigazgatóság iratai közt látható egy jegyzet arról, hogy milyen olvasmányokat kap Kossuth a fogságban. E szerint 1838-tól 80 könyv, lap, folyóirat jut hozzá. Ezek közül csak 17 magyar nyelvű, a többi latin, német, francia, angol. Jó alkalom nyelvtudása tökéletesítésére.” (Hegyaljai 1930: I/78) Kossuth levelezéséből kiderült, hogy még több művet szeretett volna kapni, de a fogva tartók „óvatosak” voltak.

4.1. Egy reformszándékú pedagógiai mű fordítása

Budai bebörtönzése során, még 1837. november–december folyamán németből lefordította Samuel Wilderspin (1792–1866) angol pedagógiai szakíró művét a kisdédóváról, ami úgymond szakterületi szakfordításként, pedagógiai szakszöveggént tartható számon. Ennek a fordításnak az érdekessége, hogy az angol szerző művét (*Infant Education: Or Remarks on the Importance of Educating the Infant Poor from the Age of Eighteen Months to Seven Years*, London, 1823) egy osztrák–német pedagógiai szakíró, publicista Joseph Wertheimer (1800–1887) 1828-as kiadású, német nyelvű fordításából tette át magyar nyelvre. Wertheimer egyébként 1830-ban az első bécsi óvoda alapítója volt. Fordításának címe: *Ueber die frühzeitige Erziehung der Kinder und die englischen Klien-Kinder-schulen*. Fordítása és saját kiegészítései több szempontból a bécsi viszonyokra való adaptációként is szolgáltak.

Kossuth a közel 300 oldalas fordítást a Kisdédóvár Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület megbízásából és fizetett munkaként vállalta fel, feltehetően még a bebörtönzése előtt. Erre utal több dolog is. Kossuth kapcsolatban állt az egyesülettel, és 1837 elején a kisdédóvár érdekében az egyesület közgyűlésén és más helyeken is agitatív beszédeket tart, sőt a német nyelvű munka olvasására buzdítja a kisdédóvár ügyét pártoló közönséget. Valószínű, hogy ekkortájt kap megbízást a politikai és reformmozgalmi szempontból neki tetsző mű magyarítására. A fordításhoz fogva tartóinak, illetve a hatalomnak az engedélyére is szükség volt. Miután ezt az engedélyt és a minimális eszközöket – papír, tinta, toll – megkapta, tüstént nekiállt a fordításnak.

Fordítási munkájának eredeti és teljes címe, illetve címlapja: *A kora nevelésről és kisdédóvár intézetekről. Szerző: Wilderspin S., a londoni középponti kisdédóvár intézet igazgatója. Némi rövidítéssel, s honunkra alkalmazással magyarra fordított A Kisdédóvár Intézetek Magyarországbani Terjesztésére Ügyelő Egyesület megbízásából* (KLÖM: VII./1./229–304). A hosszú és magyarázatnak tűnő címből kiderül, hogy a szerző munkáját némi, a magyar viszonyokra adaptált kiegészítésekkel is ellátta. Továbbá megállapíthatjuk, hogy a feleslegesnek tűnő német hivatkozásokat az osztrák–német szerző-fordító engedélyével elhagyta. Kossuth az álta-

la fogalmazott *Előszó*val így bocsátja útra művét. „...szóval aki emberi a szó nemesebb értelmében, aki hazafi, azt kérjük, méltassa figyelmébe e piperétlen lapok egyszerű szavait” (KLÖM: VII./1./232). A fordítás befejeztével azt egy 1837. december 11-i keltezésű kérő és intézkedő levele kíséretében elküldte édesapjának, hogy továbbítsa a megbízónak, és ha szükséges „szépírással” tisztázza le a kéziratot, mivel a börtönben az írás-fordítás körülményei nem megfelelőek voltak. Innentől kezdve a kézirat útja és sorsa ismeretlen. Az sem tudható, hogy az édesapa valóban megkapta-e a levelet és a csomagot. A fordítás a reformkorban sem egészében, sem részleteiben nem jelent meg, vagy legalábbis eddig nem tudunk róla, korabeli sorsa ismeretlen.

A mű kézirata egy hagyatékból a XX. század első felében, 1931-ben került elő, majd többszörös másolás után az 1940-es években a teljes szöveg a kutatók rendelkezésre állt. A mű kiadását is tervezték, de a háború miatt ez elmaradt. Ma már a teljes I–XII. fejezetből álló szöveg olvasható *Kossuth összes művei* kiadásában nyomtatott és az *Arcanum* jóvoltából elektronikus formában egyaránt (*Arcanum: Kossuth Samuel Wilderspin: A korai nevelésről és kiseddóvó intézetekről*). A mű nyelvezete két szempontból is érdekes: egyrészt a korabeli, többnyire a Kossuth által megformált pedagógiai nyelvezet sajátosságai miatt; másrészt az agitatív és eszmei tartalma, kiegészítései miatt. Bizonyos értelemben azt mondhatjuk, hogy a mű olvasása során némely részekben vagy fejezetekben: a fordítás, az adaptáció, a kiegészítés és a lábjegyzetek bonyolult összefüggésben és együttélésben jelennek meg a szövegben. Mindezek alapján leszögezhetjük, hogy a fordítás politikatörténeti és pedagógiatörténeti szempontból egyaránt fontos munka.

4.2. *Shakespeare nyelve és művei nyomában*

Kossuth angol nyelvtudásával kapcsolatosan az életrajzírók és a politikai pályát elemzők is meglehetősen eltérő módon nyilatkoznak azzal kapcsolatban, hogy angol nyelvtudása mikor és hogyan alakult ki. Abban viszont egyetértenek, hogy nyelvtudása rendkívüli volt, és ennek bizonyítékát angliai és amerikai sikeres fellépéseiben, politikai szónoklataiban, angol nyelvű újságcikkeiben látják. A Kossuth-szakirodalom többsége a budai börtönévekre datálja angol nyelvtudásának megszerzését. Ez így nem pontos, mivel a történeti kutatások és a különböző életrajzi források alapján az a kép bontakozik ki, hogy Kossuth angol nyelvtudása több szakaszban és folyamatosan formálódott, és valóban egyre kifinomultabbá vált. Hermann Róbert és Frank Tibor történészek kutatásaiból tudható, hogy Kossuth már pesti joggyakorlása alatt tanult angolul, sőt egy viszonylag jó szintre is eljuthatott, mivel a *Times* némely cikkeiből fordításokat készített (Frank 2002; Hermann 2002). Az valóban igaz, hogy legmélyebben, legalaposabban és legtöbbet budai börtönévei (1837–1840) alatt foglalkozott az angol nyelvvel és az angol irodalommal.

A korábbi Hermann-idézetből, illetve annak szerzőket, műveket felsoroló soraiból kiviláglik, hogy Kossuth a börtönben többnyelvű tevékenységet végzett: német, francia, angol és, tegyük hozzá magyar nyelvű olvasmányokkal foglalta le magát. A fentebb felsorolt, a börtönben olvasott művek sora csak példasor, ez a lista to-

vább bővíthető, főleg további angol és amerikai írók műveivel. Más forrásokból tudjuk – főleg H. Haraszi Éva *A Kossuth-láz Angliában* (2003) című művéből –, hogy a börtönének egyik legfontosabb tevékenysége angol nyelvismeretének kicsiszolása, fejlesztése volt.

Valóban nekiállt Shakespeare-t olvasni, majd fordítani. A *Macbeth* első jelenetével több mint fél évet dolgozott, nemcsak a fordításba belemerülve, hanem a nyelvi teljesség meghódítását célul tűzve. Majd összességében az első felvonásból hat jelenetet fordított le (KLÖM: VII/1./593–606). A börtönévei alatt Shakespeare-től rövidebb memoriterek is megtanult, amelyeket később angliai és amerikai útján – hallgatóságát meglepve és elvarázsolván – sikerrel beépített beszédeibe (Zarek 1937, H. Haraszi 2003). A fordítási kísérlettel kapcsolatban Frank Tibor egyik tanulmányában egy igen figyelemre méltó irodalomtörténeti és fordítástörténeti tényre hívja fel a figyelmet: „Ezzel Kossuth megnyitotta a 19. századi Shakespeare-fordítások sorát.” (Frank 2002: 870) Ha egészen pontosak akarunk lenni, akkor azt mondhatjuk, hogy Kossuth és fordítása nem megnyitója, hanem egyik elfeledett résztvevője volt ennek az irodalomtörténeti sornak. Hiszen maga Kossuth – a saját fordításához tett bejegyzése szerint – azért hagyta abba a további fejezetek fordítását, mert a hozzá eljuttatott ún. *Árvízkönyv* és az ehhez csatolt tájékoztató könyvjegyzékéből megtudta, hogy Döbrentei Gábor már 1830-ban, önálló kötetként közreadta a teljes *Macbeth*-fordítását. Kossuth végül – a ma is olvasható – hat jelenetet fordította le a mű első felvonásából. Ez a töredék azért is érdekes, mert egyike azoknak a ritka eseteknek, amikor az utókor némi értékítéletet, ha tetszik minősítő kritikát fogalmazott meg egy Kossuth-fordításról. Több ilyen, általában nem hosszú megállapításból, de inkább megemlékezésből is idézhetünk. Úgy tűnik, hogy a két nagy egyéniségnek, Kossuthnak és Shakespeare-nek a neve és különös találkozása többekre vonzóan hatott.

A XX. század elején, 1902-ben, Kossuth születésének 100. évfordulóján többek közt a *Vasárnapi Újság* is emlékszámot adott ki. Ebben az emlékszámban egy cikk megemlékezik a fordításról, közli az első két jelenetet, és a cikkíró Kossuthot műfordítóként értékeli. Méltatásában „szépirodalmi kísérletnek” nevezi a fordítást, ami Kossuth „sokoldalúsága fényes bizonytéka”, és a következőt írja a két jelenetről: „Érezni fogja benne a nyelv mesterét, a szónoki pathos erejét, mely hatalmasan lüktet a könnyen gördülő sorokban, úgy hogy határozott irodalmi veszteségnek kell tartanunk, hogy Kossuth 'Macbeth' fordítását nem fejezte be.” (Várnai 1902: 592)

Hegyaljai Kiss Géza az 1930-as években a Nemzeti Múzeum kéziratai között „újra felfedezte” Kossuth fordítását. A *Budapesti Szemlé*ben egy rövid bevezetővel közli mind a hat jelenetet. A bevezetőjében a következőket írja: „Más fordításokkal egybevetve Kossuth fordítását szövegszerűbbnek találjuk, mint a többi átdolgozást. A *Macbeth*-fordítás azért is érdekes, mert alkalmunk van benne megfigyelni Kossuth verselő készségét. Csak sajnálhatjuk, hogy Kossuth mikor Döbrentei fordításáról tudomást szerzett, abbahagyta munkáját. [...] Nagyszerű irodalmi különlegesség lett volna, ha a világ legnagyobb költőjének remekműve a világ leghíresebb magyarjának fordításában maradt volna az utókorra.” (Hegyaljai 1934: 75)

Frank Tibor véleménye szerint: „Kossuth *Macbeth*-je befejezetlenségében is előfutára volt azoknak a klasszikus fordításoknak, amelyek majd egy évszázadon át

a magyar Shakespeare-t jelentették. Vannak ugyan benne avitt szavak, kifejezések és fordulatok, Kossuth fordítása mégis erőteljes, árnyalt és lendületes. [...] Vissza tudta adni a shakespeare-i jelleget és az eredeti sorok erőteljes drámaiságát. [...] Kossuth mind magánlevelezésében, mind újságíróként sűrűn utal Macbeth-re, és gyakran idézett saját fordításából.” (Frank 2002: 870)

Egy további elemzés, Kőrizs Imre költőé jóval későbbi, 2020-as, és az értéke, hogy némi stilisztikai összevetést is tartalmaz. Ebből idézünk: „A majdani kormányzó fordításának nyelve a kellemesen regényes Döbrentéiével és a hajlékony, de színtelen Rácz Károlyéval összevetve kimondottan erőteljes.” (Kőrizs 2020: W2)

Kozák Gábor egy 2024-ben letöltött bejegyzésében azt boncolgatja, hogy Kossuthot mint fordítót és egyben politikust mi vezérelhette éppen a *Macbeth* fordítása felé, amikor a következő megállapítást teszi: „Macbeth egyéniségében Kossuthot a skót uralkodó megtévelyedő személyiségének vizsgálata vonzotta, amely talán nem állt nagyon távol V. Ferdinánd kortárs uralkodó fogatékos személyiségétől, akinek gonoszságát maga Kossuth is megtapasztalhatta.” (Kozák 2024: W3) Kozák arra is felhívja a figyelmet, hogy Kossuth a fordítása egy sorát majd egy jóval későbbi, a kiegyezést bíráló igen hosszú levelében, de saját szavaival élve inkább „értekezésében” megidézi. Anno a börtönben az első felvonás második jelenetében így írt, illetve fordított: „A Földnek is van buboréka, mint / A víznek s az ilyesmi volt / Földbuborék volt.” 1870-ben a szigetvári Barwart Antalhoz és olvasóköréhez címzett levél-értekezés befejező részében a kiegyezésre utalva allegorikusan, fordítása egy sorát megidézve így fogalmaz: „A Földnek is vannak buborékai, mint a víznek, mondja Shakespeare; ilyen buborék az a szövetség, melynek kilátásával a 67-diki törvényhozók az államjogi áldozatokért magukat is, a nemzetet is vigasztalják. Hogy jó hszemmel, azt nem vonom kétségbe, de hogy rossz számítással, annak bizonyítványául a tényállásra hivatkozom.” (KLI: VIII./1870 Levél: Barwart Antalhoz)

A börtönévekkel, illetve a börtönnyelviskolával kapcsolatosan és a későbbi angliai sikerekkel összefüggésben még egy elfogulatlan szerző véleményét is idézhethetjük. Otto Zarek Kossuth egyik életrajzírója, aki művét német nyelven írta. Kicsit bestsellerbe hajló történelmi regényét több nyelvre, így angolra, magyarra is lefordították, és műve számtalan kiadásban jelent meg. Az angol nyelvű kiadásból idézünk H. Haraszti Éva fordításában:

És Kossuth csakugyan megtanul angolul. E két évben oly tökéletesen úrrá válik a nyelven, hogy tíz évvel később, mint szónok, Southampton népét és Londonban az alsóház tagjait magával ragadhatja. Olvassa az angol nemzetgazdákát. Meghozatja Richard Cobden legújabb művét, melyről véletlenül hallott, mert Cobden megküldte ezt a könyvét barátságos ajánlással Széchenyinek. (Zarek 1937, H. Haraszti 2003: 150)

Kossuth angol nyelvtudását nemcsak az angliai és majd amerikai szónoklatai, hanem más tények is bizonyítják. Vas Zoltán írja, hogy „1854 elején a londoni egyetem felkéri, tartson előadássorozatot a közgazdaságtudomány fejlődéséről” (Vas 1976: I./724). Hatalmas felkészülés és nagy érdeklődés mellett meg is tartja a sorozatot 22

előadásban. Egy évvel később, közel másfél évig két angol lapnak is – *The Sunday Times*, *The Atlas* – fizetett és sikeres újságírójaként dolgozik (H. Haraszi 1995).

5. Munkafordítások a hírlapírás éveitől az 1848-as forradalomig és a szabadságharcig

A börtön utáni évek Kossuth és az ellenzék politikai kibontakozását, egyre erőteljesebb fellépését hozzák. Kossuth ekkori fordítási tevékenységéről konkrét ismereteink nincsenek, de minden bizonnyal mind a hírlapírói tevékenysége, mind a politikai fellépése megkövetelte, hogy latin, német és más nyelvű – főleg politikai, jogi, közgazdasági szövegek – megismerésével, esetleges fordításával támassza alá hírlapírói, közszereplési munkáit. Ezeket a szükségszerű háttérmunkákat egyszerűen nem dokumentált, nem mindig jelzett „munkafordításoknak” nevezhetjük, amelyek vagy konkrétan, vagy gondolati eszmefuttatásokban segítették a tartalmak felépítésében, kifejtésében.

Mindezek felhasználási területe részben a Kossuth által szerkesztett lapok (*Pesti Hírlap* 1841–1844, *Hetilap* 1845–1848, *Kossuth Hírlapja* 1848), dokumentumok, politikai szónoklatok, előterjesztések világa lehetett. A *Pesti Hírlap*nak külön rovata volt *Külföldi Napló* címmel. Német nyelvű forrásai között gyakran szerepeltek az *Augsburger Allgemeine Zeitung* cikkei, a francia nyelvűek között pedig a *Moniteur* írásai. Kossuth főszerkesztőként felügyelte ezt a rovatot is, és gyakran kisebb-nagyobb megjegyzéseket fűzött a közreadott cikkekhez. A *Pesti Hírlap* munkáját elemző tanulmány így foglalja össze a rovattal kapcsolatos megállapításait: „A külföldi lapokból is átvett híreket, igaz: nem kiollózva, szó szerint, hanem átfogalmazva. A nemzetközi politika kérdéseivel egyébként Kossuth közvetlenül nem, legfeljebb áttételesen, gazdasági fejtegetések kapcsán, utalásszerűen foglalkozott. A sajtószabadságért vívott küzdelmet azonban figyelemmel kísérte külföldi viszonylatban is.” (W3) A Miskolci Egyetem egy egész kötetben foglalkozott Kossuth szerkesztői munkájának egy sajátos oldalával, miszerint K. L. vagy Szerk. jelzéssel fenntartotta a főszerkesztői jogot a cikkek azonnali, élő és kinyomtatott kommentálására, olykor a fordítások lektorálására is. Ezzel a módszerrel a gondolati egység fenntartását kívánta biztosítani: „Mindenre felügyelt, minden témában tájékozott volt. Ahhoz, hogy élni tudjon a ’szerkesztői megjegyzés’ jogával, ismernie kellett a lap egészét.” (Fazekas 2003: 8–9)

A „gazdasági fejtegetések” témára tipikus példaként hozhatók fel Kossuthnak a vámszövetségi kérdésben írt vezércikkei (*Pesti Hírlap* 1842. 110, 112, 115, 120. szám), amelyekben a magyar gabona, gyapjú, bor, dohány kivitel-behozatal kérdéseit elemzi összevető számszaki források alapján. Egy ilyen szakszerű és számszaki, abszolút adatszerű elemzést minden bizonnyal csak „munkafordítási” háttérrel tudott kidolgozni. Ennek nyomai is vannak, mivel Kossuth maga jelzi, hogy Deizmann, Becher, List nevű német nyelvű, Bowring és más angol nyelvű szerzők műveinek gazdasági adatait, továbbá Schams Ferenc magyar adatait veti össze az elemzésében. Szintén ilyen „munkafordítási” háttérrel rendelkező az ösiségvita kapcsán írt szerkesztői megjegyzése, de inkább tanulmány nagyságú cikke, amely-

ben francia (*Code Civil*), angol, porosz, amerikai jogforrásokból idéz paragrafusfordításokat (*Pesti Hírlap* 1841. 197. szám).

A sajtószabadság ügyében a *Journalistica* című vezércikkében (*Pesti Hírlap* 1842. 116. szám) és más cikkeiben is megnyilatkozott. Itt a Marx által – a saját lapjában és cikkében, a *Rheinische Zeitung*-ban – a sajtószabadság ügyében közreadott, és Kossuth által elemzett, illetve feltehetően a „magáncélra” részben lefordított anyagát, gondolatmenetét is felhasználja.

Terestyéni Kossuth újságírói stílusát és habitusát vizsgálva megállapítja, hogy Kossuth „gyakran szükségét érzi annak, hogy idegen nyelvi kifejezést, illetőleg annak értelmét magyar nyelven is megmagyarázza, nehogy olvasói félreértelmezzék gondolatát. Például: „Don Quixotterie sans inspiration – Jósándékú ihletés nélküli szélmalomharcz” (Terestyéni, 1952: 44). Az ilyen típusú és írásaiban gyakran előforduló hosszabb-rövidebb beszűrésokat magyarázó vagy értelmező „mikrofordításoknak” nevezném. A fenti példához, illetve Kossuth-cikkhez – ebből, a *Viszonozás* című írásából – még felsorolnék néhány hasonló példát: „a’ lordok házában szavazatra nézve a’ ’proxy’-t (más lord általi szavazatot) gyakorolják” / „néhány jack o’ lantern (csalvilág, Irrlicht) szerű termékhez” / „azt fogjuk mondani: tu l’as voulu (te akarád)”. (*Pesti Hírlap* 1841. 41. szám 1–2.) Olykor ilyen „mikrofordítások” irodalmi beszűrésok formájában jelennek meg. A *Követválasztás Erdélyben* című cikkében, amiben a választások tisztaságát kérdőjelezi meg, például így kommentálja az eseményeket: „Följegyeztetik előzmény gyanánt –, mond Shakespeare a Velencei kalmár-ban – ’s egyetlen hiba ezer vétket szül.” (1841. 76. szám) Vagy másik példát hozva – a fentebb már említett vámszövetségi cikkek egyikében – írta: „S azért nagy e’ kor, bármi aprócskák emberei; hatalmas, mint az ocean, mellynek hátán, mikint Byron mondja ’Száz ezer hajóhad nyomot nem hagyva hömpölyög’, s a’ melly mégis csak cseppekből áll.” (1842. 110. szám) Ez a bevált módszere vagy eszköze, mint szellemi kitérő vagy olykor odaszúrás, aztán minden további munkájában visszatérően megjelenik.

6. A hosszú emigrációs évek – 1849–1894 – a soknyelvű és sokirányú fordítás kihívásai

Angol nyelvtanulásának harmadik korszaka a törökföldi emigráció éveire esik, ahol és amikor már azt tervezte, hogy a magyar szabadság ügye érdekében a nyugati hatalmakhoz, főleg Angliához fordul. Angol nyelvtudását igyekszik tudatosan fenntartani és fejleszteni. Nyilvánvaló, hogy szándékai és ügyei érdekében már tájékozódást, levelezést is folytatott: előbb franciául, majd angolul. Említésre méltó, hogy még törökországi tartózkodása alatt, majd később is különböző nyelvű hadtörténeti munkákat olvasott, és minden bizonnyal ezekből saját hadtörténeti munkáihoz alapként szakfordítási részleteket, jegyzeteket készített, mivel összességében tizennyolc füzetnyi kisebb, saját hadászati, hadtörténeti „kézirat állapotban maradt” munkát írt meg. Sárkány József a Kossuth-hagyatékkal foglalkozó művében a kiadatlan kéziratairól így emlékezik: „A Nemzeti Múzeum könyvtára őrzi Kossuth ’Had- és csatatan elemei’ című művét, melyet Übel munkája nyomán írt.”

(Sárkány 1944: 159) Még a törökországi időkben önmaga, de főleg az emigráció számára egy kisebb négynyelvű: magyar–francia–angol–török szótárt készített, és egy török nyelvtant is szerkesztett.

Kossuth a hosszú emigrációs évek alatt a politikai tárgyalásai, szónoklatai, levelezése, publicisztikai és politikai művei kapcsán valóságos poliglott világban élt. Ennek tárgyi és szellemi bizonyossága is van: az Olaszországban kialakított soknyelvű könyvtára, ahol angol, francia, német, olasz, latin és magyar nyelvű szép-irodalmi művek és szakmunkák – köztük a fordítás segédeszközei: szótárak, nyelvkönyvek – szép számban voltak jelen. Az 1894-ben hazahozott, 4299 tételt tartalmazó könyvtára is ezt a nyelvi sokszínűséget tükrözi. Megjegyezhetjük még, hogy turini otthonába sokféle és több idegen nyelvű – német, francia, angol, olasz, magyar – lapot, folyóiratot járatott. Ezt a Kossuth-örökséget az Országos Széchényi Könyvtár külön gyűjteményként kezeli. A Kossuth-könyvtár összetételét, gazdagságát, annak Kossuth nyelvi világában betöltött értékét, a fordítói munka szempontjából is fontos szerepét, továbbá hazakerülésének teljes történetét Somkuti Gabriella (1994) könyvtártudományi tanulmányából ismerhetjük meg.

Az a tevékenység, amit egyértelműen szakfordításként vagy inkább szakszövegfordításként tarthatunk számon, hatalmas anyagot ölel fel és gyakran több nyelvről több nyelvre történő fordítást jelent, főleg politikai, diplomáciai, publicisztikai, jogi, közgazdasági, szövegek között mozgott. Több kötetre rúgó emlékiratai szép példatárát mutatják annak, hogy milyen módon dolgozott a nyelvek és az eltérő szövegtípusok világában. Rendre megesett, hogy emigrációs éveiben saját anyagát: felhívásait, politikai szövegeit, cikkeit, leveleit, szónoklatait stb. a magyar nyelvű vagy idegen nyelvű megfogalmazás után német, angol, francia, olasz, latin nyelvre vagy nyelvről egyaránt és egyszerre le kellett fordítania a politikai, a diplomáciai partnerek, a közlési fórumok, az érdeklődő sajtóorgánumok számára. Mindez nem okozott nehézséget számára, mivel nyelvismerete gazdag és mély volt, az emigráció éveiben pedig a többnyelvű lét, az európai sajtóban és a politikai, társadalomtudományi művekben való jártasság, tájékozódás és a folytonos olvasás természetes és többnyelvű életformává vált számára.

Ennek a sokirányú és hatalmas fordítói munkának a legnagyobb és legmegfoghatóbb tárháza az *Irataim az emigrációból* címmel közreadott, saját szerkesztésű, háromkötetes, 1847 oldalas nagy műve. A három kötet a következő címeket viseli: *I. Az 1859-iki olasz háború kora. II. A villafrancai béke után. III. A remény és csapások kora 1860–1863.* A címek és a tartalom alapján megállapítható, hogy ez a sorozat egy korszak-dokumentáció. Az eseménytörténeti leíráson és elemzésen túl a kötetek jelentős részét a korabeli dokumentumok: a különböző európai politikai és diplomáciai nyilatkozatok, tárgyalási jegyzőkönyvek, levelezések fordítása adja. A szövegek alatt rendre ott találhatók Kossuth fordításra utaló különféle és ismétlődő megjegyzései: „fordított németből, franciából, angolból, olaszból” / „e beszédeim most francziára fordítva ezernyi példányban keringenek a kontinensen” / „beszélgetés következő folyama francziából fordított” / „az e levélben említett nyilatkozat, amelynek eredetije francia nyelven van írva, magyar fordításban a következő”. Érdekessége ennek a háromkötetes munkának, hogy a lábjegyzetek a dokumentumok magyaráza-

taként, kiegészítéseként gyakran hosszú fordításrészleteket tartalmaznak a témát érintő szakmunkákból, sajtóforrásokból. Mindezek alapján ezt az alkotói korszakot a dokumentumfordítás vagy a szakfordítás korszakának nevezhetjük. Szintén ugyanitt nem magyar nyelvű szerzők műveiből gyakran idéz rövidebb irodalmi részleteket, és műfordítói ihletettséggel megadja az oda illő idézet saját maga által készített magyar fordítását is, így például – többek között – Byron nagy szabadságverseinek rövid részleteit.

Gróf Károlyi Gábor éppen az *Irataim az emigrációból* kötetek szerkesztése alatt időben tett hosszabb látogatást Kossuthnál. Károlyi saját *Emlékirataiban* – amit később Eötvös Károly könyvvé szerkesztett össze – szemtanúként így emlékezik vissza a munkálatokra, kiemelve abban Kossuthnak éppen a fordításokkal kapcsolatos módszerét, módszerességét, szigorúságát, a saját megoldásokhoz és ezzel a hitelességhez való ragaszkodását:

Az iratok tetemes része angol, olasz, francia sőt még német nyelven is volt szerkesztve eredetileg. Minden iratot át kellett olvasni újra, Az idegen nyelvüket, ha le kellett fordítani magyarra. S a Kormányzó se az átolvasást, se a lefordítást nem bízta másra egészen. Se titkárjára, se Ferenczre és Lajosra. Sőt a mit ők végeztek, a Kormányzó azt is újra és gondosan átvizsgálta. (Eötvös 1902: II./28)

Az *Irataim az emigrációból* kötetek munkálatait, szerkesztését, kiadását talán legbővebben feltáró történész, Vas Zoltán könyvében hasonló módon nyilatkozik Kossuth nagyon kidolgozott munkamódszeréről:

Magyarország legújabbkori történelmének fontos fejezeteit írja, és nem terhelheti lelkét sem tévedéssel, sem pontatlansággal. Ellenőriznie kell minden iratot, egyeseket lefordítania olaszból, franciából, angolból, németből. Turinba jár a könyvtárba. Olykor tíz-húsz sor magyarázat megírása kétnapi kutatásába kerül. Ha megírta a szöveget, azonnal félreteszi a kutanyelvet. Másnap reggel újra elolvassa. A fél ív tisztán hagyott felén most végzi el a végleges igazításokat, pótlásokat. (Vas 1968: 613)

Kossuth maga éppen e hallatlan forrásanyag bemutatása miatt a könyve „archívum jellegéről” beszél, a történész Szekfű Gyula pedig a három kötetet „világtörténetnek” minősíti (Szekfű 1952).

Az emigrációs évek során, mint a több nyelvre és a több nyelvről fordítás egyik kiemelt példaként és egyben egy igen bonyolult diplomáciai és politikatörténeti esetként kezelhető a Duna-konföderáció tervezet anyaga, beleértve a háttérmunkákat, a levelezéseket is. Kossuth az emigráció első éveitől kezdve különböző – a dunai népeket konföderációs keretbe foglaló – tervek készített: az elsőt még 1850-ben török földön és francia nyelven. Majd ezeken – és Teleki László hasonló gondolatain, továbbá Klapka György konkrét és megfogalmazott tervén – keresztül eljutott a dunai népeket összefogó és megbékéltető szándékú *Dunai Szövetség* tervezetéhez, Móricz korábban idézett cikkéből kiemelhető minősítés szerint a „gi-

gantikus gondolathoz”. (Megemlítendő, hogy Kossuth ezzel mintegy párhuzamosan és jóval bővebb szövegezésben általános Alkotmánytervet is készített, azt folyamatosan formálva 1851 áprilisa és 1859 áprilisa között, amiben szintén érintett, illetve kifejtett konföderációs és nyelvpolitikai kérdéseket.)

2002-ben Pajkossy Gábor a szövegvariánsokat vizsgálva és a szövegösszevetést is elvégezve a *Századok* folyóirat hasábjain tette közzé Klapka francia nyelvű és ilyen témájú szövegét, továbbá Kossuth tervének francia, olasz, magyar nyelvű szövegét (Pajkossy 2002: 944–957). A szöveg és a fordítás vagy fordítások Kossuth kezétől származó kérdése ez esetben némi bizonytalanságot vethet fel Pajkossy elemzése és észrevétele szerint:

A tény viszont, hogy Kossuth Lajos iratai VI. kötetében is napvilágot látott, a hitelesség pecsétjét ütötte rá a szövegre, hiszen úgy tűnt, a fordítás egykorúlag vagy később, de Kossuth jóváhagyásával készült, vagy egyenesen ő maga készítette. A szöveg későbbi, XX. századi közlői valószínűleg ezért mellőzték az eredeti francia szöveggel vagy az olasz változattal való egybevetést... (Pajkossy 2002: 942)

Ezt a gondolatsort tágabb értelemben akár arra való utalásként is vehetjük, hogy a *Kossuth Lajos iratai I–XIII.* kötetek esetében – amelyeket már Kossuth Ferenc és Helfy Ignác szerkesztett – a fordításként közölt anyagok esetében komoly történeti és filológiai munkát kíván annak tisztázása, hogy ezekben a kötetekben mi lehet még Kossuth és mi a fiai, a titkára és a szerkesztők fordítói munkája.

Kossuth saját gondolatsorát, anyagát az olasz diplomáciával egyeztetve 1862. május 1-jei dátummal és a diplomácia nyelvén, francia szövegezéssel zárta le, és annak további politikai, szakmai egyeztetését tervezte az emigráció prominens tagjaival. Közben némi újságírói és szerkesztői félreértéssel a tervezet anyaga kikerült hatóköréből, és 1862. május 18-án a milánói *L'Alleanza* lapjain megjelent olaszul. A közzétételt Helfy Ignác, az olaszföldön tanuló, majd ott tanárkodó és újságíróként, szerkesztőként is dolgozó, Kossuthal korábban is munkakapcsolatban lévő és ekkortájt ismét közelebbi kapcsolatba kerülő emigráns követte el, aki történetesen ebben az időben e lap tulajdonosa és szerkesztője is. (Helfy lapja 1859–1867 között jelent meg. Nem véletlen választás lapjának címe sem: *L'Alleanza* / Szövetség, ami az olasz–magyar szabadságmozgalomra és eszmei kapcsolatrendszerre utalt.)

Kossuth ezt az engedélye nélküli megjelentetést 1862. május 19-i Helfyhez írt levelében szóvá is tette és sérelmezte, mivel a levelében írt megfogalmazása szerint az anyaga akkori állapotában még a „forma szerint nem nyilvánosság elé való”. Az alapszöveget Kossuth nem sokkal később jegyzetekkel, kiegészítésekkel kommentálta, illetve bővítette, immár – saját fordításában – magyarul is. A fordítási és közlési bonyodalmakat azzal zárhatjuk le, hogy mind a külföldi, mind pedig a magyar fórumokon megjelenő anyag erős politikai viharokat kavart.

7. Zárszó

Amennyiben Kossuth összetett fordítási tevékenységét leegyszerűsítve két részre: szépirodalmi és szakfordítói részre oszthatjuk fel, akkor ezekkel kapcsolatban néhány felvetés még tisztázásra, illetve további feltárássra szorul.

Kossuth szépirodalmi jellegű fordítási munkái, töredékei és néhány ifjúkori irodalmi kísérlete alapján többen – így például Tasnádi László – elemzik a „szerző-szépírói” attitűdjét (Tasnádi 2002). Ezek a munkák valóban mutatnak ilyen jelleget, de úgy gondolom, hogy az értékelés a teljes fordítási anyag átfogását és mélyebb irodalmi, stilisztikai elemzését, továbbá mind az eredeti forrásokkal, mind pedig a kortárs írókkal való minőségi összevetését igényli. Drámai fordításai bizonyos értelemben irodalmi értéket bizonyítottak azzal, hogy munkái a korabeli színházak programjában szerepeltek. Egyfajta értékítéletet mélyebb elemzés, pusztán az első olvasás alapján is meg lehet hozni. Történetesen azt, hogy Kossuth világos, tiszta, a színészek által jól követhető szöveggel, továbbá remek dramaturgiai érzékkel valóban a színpadra szánta fordításait. Ez utóbbit bizonyítja az is, hogy a színek, a jelek, a szereplők utasító, eligazító szövegei és magyarázatai – akár fordításként vagy toldásként jelennek meg – rendkívül életszerűek, gyakorlatiasak és használhatóak. Még két elgondolkodtató, a fordításokra is visszavetíthető értékelő megjegyzést fűzzünk hozzá Kossuth „szépírói attitűdjéhez”. Az egyiket Helfy Ignác írta az *Irataim az emigrációból* kiadásának bevezetőjében: „...hiszen az a nyelv, melyen Kossuth Lajos ír, elismert és eddig még utól nem ért mintapéldánya a magyar klasszikus írálynak.” (KLIE: I./3) A másik két rövid megjegyzés Szekfű Gyulától származik: „A sokat író Kossuth, nagy író volt... [...] ...képalkotásai találóak...” (Szekfű 1952: 391).

A szakfordítások tekintetében a soknyelvűség, a sokféleség, a sok forrásanyag, de az eredetiek elérhetősége, egyben összevethetősége is problémát okoz, ha valamilyen értékítéletet kívánunk hozni. Kettős feladatként: történészi és nyelvészeti munkaként jelenhet meg a megmértetés. Még inkább bonyolítja a helyzetet, amint azt az utolsó fejezetben jeleztem, hogy a három „emigrációs” kötetben, az *Irataim az emigrációból* címűn túl már nem egyszerű megítélni az egyértelmű szerzőséget, mivel a szerkesztés többszereplőssé vált a *Kossuth Lajos iratai I–XIII.* sorszám alatt kiadott kötetekben. A történészi megközelítésen túl filológiai, nyelvészeti, stilisztikai összevetésre is szükség van a fordító-szerző személyének igazolásához. Ennek a világnak egy külön területe lehet az, hogy Kossuth angliai évei alatt az általa angolul kiadott hosszú beszédei és politikai megnyilatkozásai mennyire minősíthetők fordításnak vagy mennyire idegen nyelvű alkotásnak, ezeknek mennyi a magyar nyelvű alapanyaga. További kérdés az is, hogy ezeknek az angliai kiadásoknak egyes részei hogyan kerültek vissza a Kossuth-kötetek bizonyos részeibe.

Irodalom

- Barta István 1966. *A fiatalkori Kossuth*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Eötvös Károly 1902. *Gróf Károlyi Gábor feljegyzései I–II*. Budapest: Révai Testvérek.
- Fazekas Csaba (szerk.) 2003. *Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz 1841*. Miskolc: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar.
- Frank Tibor 2002. Kossuth és Shakespeare nyelve: nyelv és politika. *Századok* 136/8, 863–880.
- Hegyaljai Kiss Géza 1928, 1930. *Kossuth*. I. kötet. Miskolc: Magyar Jövő Rt. Könyvnyomdája; II. kötet. Miskolc: Ludwig István Könyvnyomdája.
- Hegyaljai Kiss Géza 1934. Kossuth Lajos Macbeth-fordítása. *Budapesti Szemle* 680, 75–90.
- Hermann Róbert 2002. *Kossuth Lajos élete és kora*. Budapest: Pannonica Kiadó.
- H. Haraszi Éva 1995. Kossuth, mint angol újságíró. *Századok* 5–6, 1157–1167.
- H. Haraszi Éva 2003. *A Kossuth-láz Angliában*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Holyoake, George Jakob 1893. *Sixty years of an Agitator's Life*. I–II. kötet. London: F. Fischer Unwin.
- Kakuk Zsuzsa 1967. *Kossuth kéziratai a török nyelvről*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kerényi Ferenc 2000. *A magyar színikritika kezdetei (1790–1837)*. I., II., III. Budapest: Mundus Egyetemi Kiadó.
- Lukács Lajos – Mérei Gyula – Spira György 1952. *Kossuth Lajos: rövid életrajz*. Budapest: Művelt Nép Kiadó.
- Móricz Zsigmond 1930. Kossuth Lajos. *Nyugat* 10, 795–803.
- N. n. 1893. november 12. Kossuth Lajos szindarabja. *Budapesti Hírlap* 313, 7.
- Pajkossy Gábor 2002. Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. *Századok* 136/4, 937–957.
- Sárkány József 1944. *Kossuth Lajos élete és hagyatéka*. Cegléd: Garab József Könyvnyomdája.
- Schöpflin Aladár (szerk.) 1929–31. *Magyar Színházművészeti Lexikon I–V*. Budapest: Thália – Kultúra Nyomda.
- Somkuti Gabriella 1994. Kossuth Lajos könyvtára. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* 2/8, 53–60.
- Sturcz Zoltán 2020. Kossuth nyelvismere, nyelvhasználata. In: Bocz Zsuzsanna – Besznay Rita (szerk.): *Porta Lingua – 2020. Szaknyelvoktatás és -kutatás nem-*

zetközi kontextusban a hazai szaknyelvoktatásról. Budapest: SZOKOE (Online kötet). 169–192.

Szekfü Gyula 1952. *Az öreg Kossuth 1867–1894. Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 341–433.

Tasnádi László 2002. A szépíró Kossuth. *Honismeret* 30, 42–48.

Terestyéni Ferenc 1952. Kossuth, az újságíró. *Magyar Nyelv* 48, 34–45.

Vajda Emil 1892. *Kossuth Lajos élet- és jellemrajz.* Budapest: Franklin Társulat.

Várnai Sándor 1902. Kossuth, mint műfordító. *Vasárnapi Újság* 49/37, 592–596.

Vas Zoltán 1968. *Annyi áldás szálljon rája...* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Vas Zoltán 1976. *Kossuth Lajos.* Budapest: Magvető Kiadó.

Zarek, Otto 1937. *Kossuth.* London: Selwyn & Blount. (Otto Zarek: Egy nép szerelme. Kossuth Lajos életregénye. Budapest, é. n. [1937] Fordította: Sebestyén Károly, Horváth Zoltán)

Források

Kossuth Lajos 1880–1882. *Irataim az emigrációból. I., II., III. kötet.* Budapest: Athenaeum Társulat (KLIE).

Kossuth Lajos iratai. 1895–1911. I–XIII. kötet. (KLI). Arcanum. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/>.

Kossuth Lajos Összes Munkái. 1948–1989. I–XV. kötet. (KLÖM). Arcanum. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/>.

Webárium

W1: Arcanum / Kézikönyvtár / Fontos alpművek / Kossuth összes munkái. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Kossuth-kossuth-lajos-osszes-munkai-1/>.

W2: Kórizs Imre 2020. november 20. Shakespeare Vilmos azt üzente. *Magyar Narancs*. <http://www.magynarancs>sorkoz >shakespeare-vilmos-azt-uzente> (Letöltve: 2024. febr. 10.).

W3: Kozák Gábor 2024. június 16. Kossuth, a Shakespeare fordító. *Névpont*. <http://www.nevpont>tanulmány>kossuth-a-shakespeare-fordito> (Letöltve: 2024. 02. 12.).

W4: *Kossuth és a Pesti Hírlap*. Wikipédia: hu.wikipedia.org>wiki>Pesti_Hirlap_ (napilap 1841–1849).